

ĐẠI HỌC THÁI NGUYÊN
TRƯỜNG ĐẠI HỌC SƯ PHẠM

NGUYỄN THỊ HỒNG THƠM

TRUYỀN THUYẾT VỀ
VÂN MẪU VÀ THÁNH TAM GIANG Ở YÊN PHONG,
BẮC NINH DƯỚI GÓC NHÌN VĂN HÓA

LUẬN VĂN THẠC SĨ
NGÔN NGỮ, VĂN HỌC VÀ VĂN HÓA VIỆT NAM

THÁI NGUYÊN - 2019

ĐẠI HỌC THÁI NGUYÊN
TRƯỜNG ĐẠI HỌC SƯ PHẠM

NGUYỄN THỊ HỒNG THƠM

TRUYỀN THUYẾT VỀ
VÂN MẪU VÀ THÁNH TAM GIANG Ở YÊN PHONG,
BẮC NINH DƯỚI GÓC NHÌN VĂN HÓA

Ngành: VĂN HỌC VIỆT NAM

Mã số: 8220121

LUẬN VĂN THẠC SĨ
NGÔN NGỮ, VĂN HỌC VÀ VĂN HÓA VIỆT NAM

Cán bộ hướng dẫn khoa học: PGS.TS. Nguyễn Hằng Phương

THÁI NGUYÊN - 2019

LỜI CAM ĐOAN

Tôi xin cam đoan mọi kết quả của đề tài: “*Truyền thuyết về Vân Mẫu và Thánh Tam Giang ở Yên Phong, Bắc Ninh*” là công trình nghiên cứu của cá nhân tôi và chưa từng được công bố trong bất cứ công trình khoa học nào khác cho tới thời điểm này.

Thái Nguyên, ngày 28 tháng 6 năm 2019

Tác giả luận văn

Nguyễn Thị Hồng Thơm

LỜI CẢM ƠN

Trong suốt thời gian thực hiện đề tài, tôi đã nhận được sự giúp đỡ của quý phòng ban trường Đại học sư phạm Thái Nguyên đã tạo điều kiện tốt nhất cho tôi hoàn thành được đề tài. Đặc biệt là sự hướng dẫn tận tình, chu đáo của PGS.TS. Nguyễn Hằng Phương đã giúp tôi hoàn thành đề tài.

Qua đây, tôi xin gửi lời cảm ơn chân thành, sâu sắc đến sự giúp đỡ của PGS.TS. Nguyễn Hằng Phương người trực tiếp hướng dẫn khoa học đã luôn dành nhiều thời gian, công sức cho tôi trong suốt quá trình thực hiện nghiên cứu và hoàn thành đề tài nghiên cứu khoa học.

Tôi xin trân trọng cảm ơn Ban giám hiệu trường Đại học sư phạm Thái Nguyên, phòng sau đại học cùng toàn thể các thầy cô giáo công tác trong trường đã tận tình truyền đạt những kiến thức quý báu, giúp đỡ tôi trong quá trình học tập và nghiên cứu.

Tôi xin chân thành cảm ơn sở Văn hóa Thể thao và Du lịch tỉnh Bắc Ninh, thư viện tỉnh Bắc Ninh, phòng Văn hóa thông tin huyện Yên Phong, Ban quản lý di tích lịch sử văn hóa và nhân dân các địa phương ở Yên Phong đã giúp đỡ tôi trong quá trình đi điền dã, sưu tầm tư liệu.

Cuối cùng tôi xin gửi lời cảm ơn chân thành đến gia đình và tất cả bạn bè đã giúp đỡ, động viên tôi trong suốt quá trình học tập và thực hiện đề tài.

Tôi xin chân thành cảm ơn !

Thái nguyên, ngày 28 tháng 6 năm 2019

Tác giả luận văn

Nguyễn Thị Hồng Thơm

MỤC LỤC

LỜI CAM ĐOAN.....	i
LỜI CẢM ƠN	ii
MỤC LỤC.....	iii
MỞ ĐẦU	1
1. Lí do chọn đề tài	1
2. Lịch sử nghiên cứu vấn đề.....	2
3. Đối tượng và phạm vi nghiên cứu	7
4. Mục đích và nhiệm vụ nghiên cứu	8
5. Phương pháp nghiên cứu	9
6. Đóng góp của luận văn	10
7. Bố cục của luận văn.....	10
NỘI DUNG	12
Chương 1: TỔNG QUAN VỀ VÙNG ĐẤT YÊN PHONG, BẮC NINH VÀ MỘT SỐ VẤN ĐỀ LÝ LUẬN	12
1.1. Tổng quan về vùng đất Yên Phong, Bắc Ninh.....	12
1.1.1. Vùng đất phù sa bên dòng sông Cầu giàu truyền thống lịch sử.....	12
1.1.2. Nơi hội tụ nhiều truyền thống văn hóa, văn học dân gian.....	17
1.2. Một số vấn đề lý luận về truyền thuyết và tổng quan về truyền thuyết ở Yên Phong, Bắc Ninh.....	21
1.2.1. Khái niệm, phân loại và đặc trưng của truyền thuyết.....	21
1.2.2. Tổng quan về truyền thuyết ở Yên Phong, Bắc Ninh	25
1.3. Phương pháp tiếp cận văn học dưới góc nhìn văn hóa.....	32
1.3.1. Khái niệm văn hóa.....	33
1.3.2. Phương pháp tiếp cận văn học dưới góc nhìn văn hóa.....	35
Chương 2: NỘI DUNG TRUYỀN THUYẾT VỀ VÂN MẪU VÀ THÁNH TAM GIANG Ở YÊN PHONG, BẮC NINH DƯỚI GÓC NHÌN VĂN HÓA	40
2.1. Truyền thuyết về Vân Mẫu và Thánh Tam Giang phản ánh truyền thống dựng nước, giữ nước.....	40

2.2. Truyền thuyết về Vân Mẫu và Thánh Tam Giang khúc xạ đời sống văn hóa, tín ngưỡng vùng Yên Phong, Bắc Ninh	46
2.2.1. Dấu ấn đời sống văn hóa Yên Phong, Bắc Ninh	46
2.2.2. Khúc xạ đời sống tín ngưỡng vùng Yên Phong, Bắc Ninh	50
2.3. Truyền thuyết về Vân Mẫu và Thánh Tam Giang tôn vinh tưởng nhớ những người anh hùng	55
2.3.1. Khái niệm người anh hùng	55
2.3.2. Hình tượng người anh hùng trong Truyền thuyết về Vân Mẫu và Thánh Tam Giang	55
2.4. Truyền thuyết về Vân Mẫu và Thánh Tam Giang trong lễ hội vùng Yên Phong, Bắc Ninh	58
2.4.1. Mối liên hệ giữa truyền thuyết và nghi lễ, lễ hội	58
2.4.2. Lễ hội vùng Kinh Bắc, tôn vinh các danh nhân, anh hùng dân tộc	58
2.4.3. Một số lễ hội vùng Yên Phong, Bắc Ninh tôn vinh tưởng nhớ Thánh Tam Giang	60
Chương 3: NGHỆ THUẬT TRUYỀN THUYẾT VỀ VÂN MẪU VÀ THÁNH TAM GIANG Ở YÊN PHONG, BẮC NINH DƯỚI GÓC NHÌN VĂN HÓA	68
3.1. Cốt truyện “những mảnh ghép văn hóa” vùng quê Kinh Bắc	68
3.2. Hệ thống nhân vật mang dấu ấn văn hóa Kinh Bắc	80
3.3. Biểu tượng - sự kết tinh ý nghĩa từ truyền thống văn hóa Kinh Bắc	83
KẾT LUẬN	88
TÀI LIỆU THAM KHẢO	92
PHỤ LỤC	

MỞ ĐẦU

1. Lí do chọn đề tài

Mỗi đất nước, quốc gia, dân tộc lại có những nét văn hóa đặc sắc riêng. Nét văn hóa ấy đậm chất tinh hoa được tạo nên từ hồn cốt của cộng đồng người. Từng cánh đồng, ngọn núi, dòng sông và cả tín ngưỡng thờ cúng đều có nguyên do của nó. Thế nên nghiên cứu văn học dân gian nói chung và truyền thuyết xứ Kinh Bắc, Bắc Ninh nói riêng là điều hết sức lí thú và hấp dẫn.

Yên Phong, Bắc Ninh là một vùng đất cổ, cái nôi sản sinh và lưu giữ nhiều giá trị văn hóa, văn học dân gian của người Việt. Mảng văn học dân gian nơi đây hết sức phong phú và đa dạng trong đó có thể loại truyền thuyết về các nhân vật anh hùng lịch sử, những vị thần bảo vệ cho vùng đất cổ này. Chính bởi thế nơi đây có phong tục tập quán tín ngưỡng khác nhau, phổ biến nhất là tín ngưỡng thờ thần, Thành hoàng làng. Các vị Thành hoàng làng có nguồn gốc khác nhau như: thiên thần (son thần, thủy thần), nhân thần, bán nhân thần. Do là một vùng đất chiêm trũng, thường hay ngập úng lũ lụt vào mùa mưa, nên ở Yên Phong có 74 làng thì đến 20 làng, dọc theo sông Như Nguyệt (sông Cầu) thờ đức Thánh Tam Giang. Tuy nhiên, cho đến thời điểm hiện nay chưa có một cuốn sách nào nghiên cứu độc lập về Vân Mẫu và Thánh Tam Giang với tư cách là những tác phẩm văn học dưới góc nhìn văn hóa. Phần lớn hiện tượng văn học dân gian này mới được đề cập trong tham luận “Tục thờ Thánh Tam Giang và sinh hoạt quan họ” tại Hội thảo quốc tế “Bảo tồn và phát huy dân ca trong xã hội đương đại” và một vài luận văn khác tìm hiểu hệ thống truyền thuyết này từ góc nhìn xã hội học, dân tộc học... Vậy Truyền thuyết về Vân Mẫu và Thánh Tam Giang ở Yên Phong, Bắc Ninh có diện mạo thế nào? Chúng ta thấy được những giá trị gì qua truyền thuyết từ góc nhìn văn hóa? Trả lời những vấn đề còn tồn nghi này sẽ giúp chúng ta có thể khái quát được diện mạo và giá trị của *Truyền thuyết về Vân Mẫu và Thánh Tam Giang* trong môi trường văn hóa lịch sử ở Yên Phong, Bắc Ninh.

Tiếp cận tác phẩm từ góc nhìn văn hóa không phải là cách tiếp cận quá mới so với các cách tiếp cận khác. Nghiên cứu văn học dưới góc nhìn văn hóa, suy cho cùng là tìm dấu ấn văn hóa trong tác phẩm, xem xét tác phẩm trong mối quan hệ với môi trường văn hóa... Từ đó giải mã những chi phối của văn hóa, ứng xử đến việc xây dựng tác phẩm văn học. Qua cách tiếp cận này chúng ta có thể khai thác sâu hơn giá trị của tác phẩm, có cái nhìn vừa bao quát, vừa sâu sắc toàn diện hơn đối với đời sống văn hóa của cả cộng đồng dân tộc.

Là một giáo viên trực tiếp tham gia giảng dạy bộ môn Ngữ văn nói chung trong đó có văn học dân gian nói riêng, thì việc nghiên cứu *Truyền thuyết về Vân Mẫu và Thánh Tam Giang* là cơ hội để người viết tích lũy kiến thức về kho tàng truyền thuyết từ đó bồi đắp cho học sinh lòng tự hào về truyền thống quý báu của dân tộc, khơi dậy trong các em ý thức về việc gìn giữ, bảo tồn và phát huy văn hóa dân tộc, để truyền thống văn hóa và lịch sử của địa phương được lưu truyền một cách lâu bền, rộng khắp, không bao giờ bị mai một.

Trên đây là tất cả những lý do khiến người viết lựa chọn đề tài “*Truyền thuyết về Vân Mẫu và Thánh Tam Giang ở Yên Phong, Bắc Ninh dưới góc nhìn văn hóa*”.

2. Lịch sử nghiên cứu vấn đề

2.1. Nghiên cứu về truyền thuyết

Theo sử sách ghi chép lại, “Ngay từ thời Bắc thuộc, các học giả phương Bắc đã ghi lại truyền thuyết về thời Hùng Vương qua các sách: *Giao châu ngoại vực kí* (thế kỉ IV), *Việt Nam chí* (thế kỉ V). Khoảng thế kỷ X đến thế kỉ XIV có các sách ghi chép truyền thuyết như *Báo cực truyện*, *Ngoại sử kí* của Đỗ Thiện (nay đã thất truyền)” [73]. Các công trình sưu tầm, tuyển tập văn học dân gian Việt Nam như: *Việt điện u linh* 越甸幽靈 của Lí Tế Xuyên, *Lĩnh Nam chích quái* 嶺南摭怪 của Trần Thế Pháp, *Truyền kì mạn lục* 傳奇漫錄 của Nguyễn Dữ, *Nam Ông mộng lục* 南翁夢錄 v.v. là những minh chứng: truyền thuyết đã được các tác giả văn học, học giả quan tâm nghiên cứu từ lâu. Đến thế kỉ thứ XV thì truyền

thuyết dân gian mới được ghi chép nhiều hơn. Ngô Sĩ Liên có ghi chép lại các truyền thuyết ở phần *ngoại kỉ* trong cuốn *Đại Việt sử kí toàn thư*. Truyền thuyết đã được nhà sử học sưu tầm, ghi chép, sắp xếp và hệ thống hóa lại. Tuy nhiên, trong những tác phẩm vừa dẫn, truyền thuyết mới được quan tâm, sưu tầm, tuyển chọn để lưu giữ, truyền lại cho đời sau. Đó chưa phải các công trình nghiên cứu truyền thuyết với tư cách là những tác phẩm văn học dân gian, gắn với môi sinh của chúng. Các nhà nghiên cứu văn học Việt Nam từng tranh luận về khái niệm truyền thuyết. “Một số tác giả phủ nhận sự tồn tại của truyền thuyết với tư cách là thể loại văn học dân gian độc lập. Ngược lại, Đỗ Bình Trị, Kiều Thu Hoạch và nhiều nhà nghiên cứu khác quan niệm truyền thuyết là một thể loại tự sự dân gian” [73]. Trong cuốn giáo trình *Lịch sử văn học Việt Nam* (Bùi Văn Nguyên chủ biên), Đỗ Bình Trị xếp truyền thuyết bên cạnh thần thoại, và định nghĩa: “*Truyền thuyết là những truyện có dính líu đến lịch sử mà lại có sự kỳ diệu - là lịch sử hoang đường - hoặc là những truyện tưởng tượng ít nhiều gắn với sự thực lịch sử. Tính chất thể loại của truyền thuyết bắt đầu được khẳng định rõ*” [57]. Cuốn sách *Truyền thống anh hùng dân tộc trong loại hình tự sự dân gian Việt Nam* (1971) là công trình của nhiều tác giả, trong đó tuyển tập các bài viết nghiên cứu về truyền thuyết đã xuất bản. Các tác giả cuốn sách này đều khẳng định truyền thuyết là một thể loại văn học dân gian. Đáng chú ý là tác giả Kiều Thu Hoạch nhận định: “*Truyền thuyết là một thể tài truyện kể truyền miệng nằm trong loại hình tự sự dân gian; nội dung cốt truyện của nó là kể lại truyện tích các nhân vật lịch sử hoặc giải thích nguồn gốc các phong vật theo quan niệm nhân dân, biện pháp nghệ thuật phổ biến của nó là khoa trương phóng đại, đồng thời nó cũng sử dụng những yếu tố hư ảo, thần kỳ như cổ tích và thần thoại...*” [73].

2.2. Nghiên cứu về truyền thuyết Bắc Ninh - Kinh Bắc

Bắc Ninh là một vùng đất cổ, con người đến tụ cư lập nghiệp từ rất sớm. Thế nên ngay từ thời Hùng Vương, người dân đã sáng tạo ra bao truyện cổ phản ánh đời sống tinh thần của họ. Điềm qua quá trình nghiên cứu truyện cổ xứ Kinh

Bắc - Bắc Ninh, chúng tôi thấy công trình “*Truyện cổ xứ Bắc*” (Bảo tàng Hà Bắc, 1990) đã bước đầu giới thiệu những câu chuyện liên quan đến các vị thần được lưu truyền trong dân gian ở Hà Bắc. Tiếp đến cuốn “*Thần tích, sắc phong các vị thần, Thành hoàng làng tỉnh Bắc Ninh*” (Lê Viết Nga chủ biên, Bảo tàng Bắc Ninh, 2008) đã cung cấp một cách sơ lược từng vị thần, Thành hoàng, hiện trạng còn mất của các thư tịch sắc phong liên quan đến các vị thần. Sau này cuốn “*Truyện cổ ca dao tục ngữ các làng Quan họ gốc*” (Lê Danh Khiêm, Trung tâm văn hóa Bắc Ninh, 2011) có giới thiệu 51 câu chuyện kể về các vị Thành hoàng làng được thờ tại các làng Quan họ gốc. Tuy nhiên tác giả mới chỉ dừng lại ở việc sưu tầm, tập hợp chứ chưa phân tích khám phá nội hàm bên trong của từng câu chuyện. Ngoài ra công trình “*Truyện thuyết - Lễ hội và diễn xướng dân gian ở Bắc Ninh*” của Nguyễn Công Hào, Nxb Hội nhà văn, 2017, đã giới thiệu những kiến thức văn nghệ dân gian còn lưu truyền lại tại các làng quê thông qua một số truyền thuyết và lễ hội tiêu biểu xứ Kinh Bắc. Tóm lại chưa có một công trình nào nghiên cứu độc lập *Truyện thuyết về Vân Mẫu và Thánh Tam Giang ở Yên Phong, Bắc Ninh dưới góc nhìn văn hóa*.

2.3. Nghiên cứu truyền thuyết về Vân Mẫu và Thánh Tam Giang

Truyện thuyết về Vân Mẫu và Thánh Tam Giang ra đời trên nền tảng xã hội nông nghiệp cổ truyền. Vân Mẫu được thờ ở nhiều nơi và Thánh Tam Giang đã trở thành Thành hoàng của hơn 300 làng vùng sông nước. Ở Việt Nam, ngay từ đầu, việc thờ Vân Mẫu và Thánh Tam Giang thể hiện sự tôn thờ trời đất, giới siêu nhiên và những vị thần có công với lịch sử. Hiện tượng thờ Vân Mẫu và Thánh Tam Giang có đầy đủ các yếu tố như: đối tượng thờ, điện thờ, nghi thức thờ cúng và các trò chơi, trò diễn mang tính nghi lễ.

Truyện thuyết về Vân Mẫu và Thánh Tam Giang được nhiều sách báo đề cập. Trong cuốn “*Truyện cổ xứ Bắc*” (Bảo tàng Hà Bắc, 1990) nội dung cuốn